

Helikoida i katenoida

Paweł STRZELECKI

W artykule W. Góździa i R. Hołysta można przeczytać o periodycznych powierzchniach minimalnych. Matematyk chciałby dorzucić do zawartych w nim informacji swoje trzy grosze.

Zacniemy od przypomnienia definicji krzywizny krzywej przestrzennej. Niech $\mathbf{y} : I \rightarrow \mathbf{R}^3$ będzie krzywą gładką. **Krzywizna** krzywej $\mathbf{y}$ w punkcie $\mathbf{y}(s)$ to odwrotność promienia okręgu, który najlepiej ze wszystkich „udaje” krzywą w otoczeniu punktu $\mathbf{y}(s)$. Gdy krzywa jest sparametryzowana długością łuku, tzn. długość wektora stycznego $|\mathbf{y}'(s)|$ jest dla każdego s równa 1, to krzywizna jest równa liczbie $k(s) = |\mathbf{y}''(s)|$. (Druga pochodna mierzy, jak szybko w pobliżu punktu $\mathbf{y}(s)$ obraca się wektor styczny do krzywej.) Dla krzywych płaskich wprowadza się krzywiznę ze znakiem (patrz rys. 3 na str. 7).

Gdy $k(s) \neq 0$, to prosta przechodząca przez punkt $\mathbf{y}(s)$ i równoległa do wektora $\mathbf{y}''(s)$ nazywa się **główną normalną** do krzywej. (Różniczkując zależność $\mathbf{y}'(s) \cdot \mathbf{y}'(s) = 1$ względem s , sprawdza się, że istotnie wektor $\mathbf{y}''(s)$ jest prostopadły do krzywej.) Spośród wszystkich płaszczyzn przechodzących przez punkt $\mathbf{y}(s)$ najlepiej przylega do krzywej jej **płaszczyzna ściśle styczna**, rozpięta na wektorach $\mathbf{y}'(s)$ i $\mathbf{y}''(s)$.

A jak opisywać zakrzywienie gładkiej powierzchni $S \subset \mathbf{R}^3$? Wyobraźmy sobie, że w ustalonym punkcie $p \in S$ ktoś wbił słupek prostopadły do S (czyli prostopadły do płaszczyzny stycznej), my zaś kroimy S , prowadząc płaskie cięcia wzdłuż owego słupka (czyli wektora normalnego do S). Za każdym razem w przekroju otrzymujemy krzywą płaską; jej krzywizna zależy w sposób ciągły od kierunku cięcia $\theta \in [0, \pi]$, bo S jest gładka. Istnieją zatem dwa takie przekroje, że krzywa leżąca na jednym ma krzywiznę najmniejszą, a na drugim – największą z możliwych. Owe ekstremalne krzywizny k_1 i k_2 to tzw. **krzywizny główne** S w punkcie p , odpowiednie zaś kierunki cięć – tzw. **kierunki główne**. Prawdziwy jest zaskakujący fakt: jeśli $k_1 \neq k_2$, to kierunki główne są prostopadłe. **Krzywizna średnia** S w p to połowa sumy krzywizn głównych, $H := \frac{1}{2}(k_1 + k_2)$.

Uwaga 1. Gdy przetniemy w p powierzchnię S dowolnymi dwiema prostopadłymi płaszczyznami zawierającymi wektor normalny do powierzchni S w p , to suma krzywizn dwóch krzywych płaskich otrzymanych w przekrojach będzie równa podwójnej krzywiznie średniej.

Można sprawdzić (po niemiłych rachunkach), że w ogólnym przypadku krzywizna średnia powierzchni S opisaney równaniem $z = f(x, y)$ dana jest wzorem

$$(1) \quad H = \frac{(1 + f_y^2)f_{xx} - 2f_x f_y f_{xy} + (1 + f_x^2)f_{yy}}{2(1 + f_x^2 + f_y^2)^{3/2}}$$

(gdzie $f_x, f_y, f_{xx}, \dots$ oznaczają odpowiednie

pochodne cząstkowe funkcji f). Dla kogoś, kto liźnął nieco rachunku całkowego, niedaleka stąd droga do związku między powierzchniami minimalnymi a średnią krzywizną. Mianowicie, pole powierzchni o równaniu $z = f(x, y)$ jest równe całce podwójnej

$$A(f) = \iint \sqrt{1 + f_x^2 + f_y^2} \, dx dy.$$

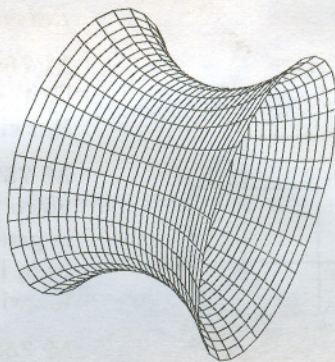
W 1760 roku Lagrange badał problem znalezienia powierzchni $z = f(x, y)$ o najmniejszym możliwym polu wśród wszystkich powierzchni o zadanych wartościach na brzegu ustalonego otwartego podzbioru płaszczyzny. Jak wykazał Lagrange, funkcja będąca rozwiązaniem powyższego problemu musi spełniać tzw. **równanie Eulera–Lagrange’a dla funkcjonau** $A(f)$,

$$(2) \quad (1 + f_y^2)f_{xx} - 2f_x f_y f_{xy} + (1 + f_x^2)f_{yy} = 0.$$

Rozwiązania równania (2) Lagrange nazwał powierzchniami minimalnymi. W 1776 roku, w swojej pracy poświęconej krzywiznie powierzchni, Meusnier zauważył, że lewa strona równania (2) to licznik ułamka stojącego po prawej stronie wzoru (1), a zatem powierzchnie minimalne i powierzchnie o znikającej średniej krzywiznie to jedno i to samo.

Poszukując różnych rozwiązań równania (2), Meusnier udowodnił następujące

Twierdzenie 1. *Jedyną obrotową powierzchnią minimalną jest katenoida (czyli powierzchnia powstająca przez obrót krzywej łańcuchowej $y = \frac{1}{a}(\exp(ax) + \exp(-ax))$ wokół prostej $y = 0$; zob. rys. 1).*

Rys. 1. Katenoida.

Szkic dowodu. Powierzchnia S o równaniu $z = f(x, y)$ ma oś obrotu OZ , gdy f zależy tylko od odległości od osi OZ , czyli od $x^2 + y^2$, tzn. $f(x, y) = h(x^2 + y^2)$. Warunek $H = 0$ jest wówczas równoważny, jak wynika ze wzoru (1), równaniu różniczkowemu zwyczajnemu

$$\frac{dh}{ds} + 2s \left(\frac{dh}{ds} \right)^2 + s \frac{d^2h}{ds^2} = 0,$$

gdzie $s = x^2 + y^2$. Zmieniając zmienną niezależną s na nową, mającą sens geometryczny, $r = \sqrt{x^2 + y^2}$, dostaniemy równanie

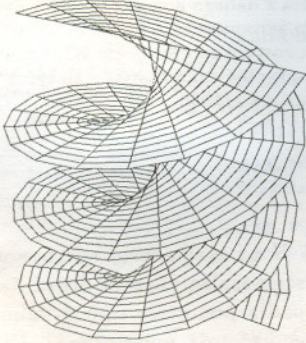
$$h'(r) + (h'(r))^3 + r h''(r) = 0$$

(primy oznaczają pochodne względem r).

Stąd, podstawiając $h' = 1/\psi$, otrzymujemy po prostym rachunku $r\psi'(r) = \psi(r) + 1/\psi(r)$. To już jest równanie o rozdzielonych zmiennych; całkujemy je, wstawiamy $\psi = 1/h' = dr/dh$ i całkujemy po raz drugi, by ostatecznie otrzymać

$$r(h) = \frac{1}{a}(\exp(ah + b) + \exp(-ah - b)),$$

gdzie a, b są stałymi. Zatem, S powstaje przez obrót krzywej łańcuchowej wokół osi OZ . ■

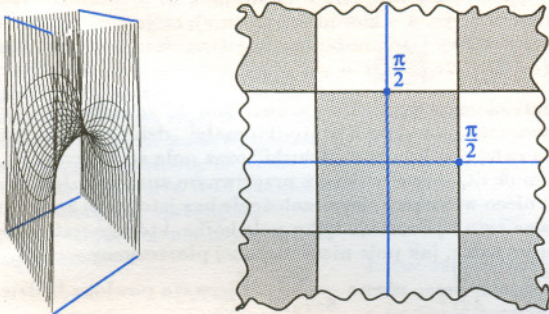

Rys. 2. Helikoida z siatką krzywych asymptotycznych.

Meusnier podał także inny przykład powierzchni minimalnej – helikoidę (patrz rys. 2). Jest to powierzchnia, jaką otrzymamy prowadząc przez każdy punkt linii śrubowej $\mathbf{y}(t) = (\cos t, \sin t, t)$ prostą przecinającą oś OZ pod kątem prostym. Helikoida jest, oczywiście, powierzchnią prostokreślną (przez każdy jej punkt przechodzi leżąca na niej prosta). Dziś wiemy, że zachodzi

Twierdzenie 2. *Jedynymi prostokreślnymi powierzchniami minimalnymi są: płaszczyzna i helikoida.*

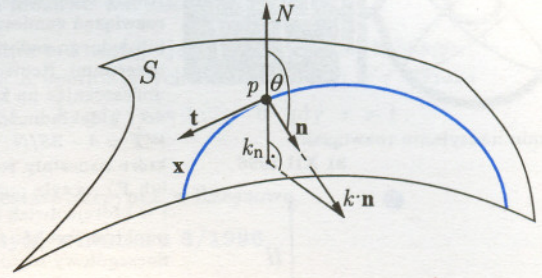
W pół wieku po ukazaniu się pracy Meusniera bezskutecznie próbował to twierdzenie udowodnić Scherk. Znalazł za to kolejny przykład powierzchni minimalnej: $z = \log(\cos y / \cos x)$. Można ten przykład „wymyślić” samemu, szukając rozwiązań równania (2) postaci $f(x, y) = g(x) + h(y)$.

Rys. 3. Powierzchnia Scherka $z = \log(\cos y / \cos x)$ składa się z jednakowych kawalków, które trzeba rozstawić na czarnych polach nieskończonej szachownicy i gładko skleić, dodając w narożach pół pionowe proste.

Pierwszy dowód Twierdzenia 2 podał w 1842 roku Catalan (ten od hipotezy Catalana, stałej Catalana i liczb Catalana; jego nazwisko znane jest Czytelnikom *Delta*). Dla ciekawych podajemy

Szkic dowodu. Skorzystamy z pojęcia **krzywizny normalnej** (w punkcie $p \in S$) krzywej $\mathbf{x}$ leżącej na powierzchni S . Jest to liczba $k_n = k \cos \theta$ (patrz rys. 4).

Rys. 4. Między wektorem normalnym do krzywej i wektorem normalnym do S jest kąt θ ; k oznacza krzywiznę krzywej.

Meusnier pokazał, że krzywizna normalna w punkcie p zależy **tylko** od wektora stycznego do krzywej $\mathbf{x}$ w tym punkcie. Krzywe o krzywiznie normalnej równej w każdym punkcie zero (np. proste na powierzchni prostokreślnej) nazywa się **krzywymi asymptotycznymi**.

Zgodnie z Uwagą 1, w otoczeniu każdego punktu powierzchni minimalnej istnieją dwie rodziny, $\mathcal{F}_1$ i $\mathcal{F}_2$, wzajemnie prostopadłych krzywych asymptotycznych. $\mathcal{F}_1$ to rodzina zawartych w S prostych. Warunek znikania krzywizny normalnej oznacza, że krzywe rodziny $\mathcal{F}_2$ (nie mogą to być proste, gdy S nie jest płaszczyzną) mają płaszczyzny ściśle styczne pokrywające się z płaszczyznami stycznymi do S . Zatem proste rodziny $\mathcal{F}_1$ to główne normalne do krzywych rodziny $\mathcal{F}_2$. Wynika stąd, że krzywe rodziny $\mathcal{F}_2$ są **koleżankami w sensie Bertranda** (patrz Uwaga 2 niżej). Ponieważ jest ich nieskończenie wiele, to każda z nich jest linią śrubową, a powierzchnia S – helikoidą. ■

Uwaga 2. Powiemy, że krzywe przestrzenne $\mathbf{y}$ i $\mathbf{x}$ (o niezerowej torsji i krzywiznie) są **koleżankami w sensie Bertranda**, gdy proste będące głównymi normalnymi do $\mathbf{y}$ są jednocześnie głównymi normalnymi do $\mathbf{x}$. By dokończyć dowód twierdzenia 2, wystarczy wykazać, że jeśli krzywa $\mathbf{y}$ ma dwie różne koleżanki w sensie Bertranda, to ma ich nieskończenie wiele; w dodatku jest to możliwe wtedy i tylko wtedy, gdy $\mathbf{y}$ jest linią śrubową.

Na zakończenie powiedzmy tylko, że teoria powierzchni minimalnych jest niezwykle bogatą gałęzią geometrii różniczkowej; stale się w niej bada ciekawe, nietrywialne problemy. Sformułowania twierdzeń tej teorii mocno na ogół przemawiają do wyobraźni i nietrudno je zrozumieć; dowody za to bywają bardzo trudne. Dla wielu matematyków jest to wystarczająca motywacja, by z powierzchni minimalnych uczynić główny przedmiot swych zainteresowań.

Szkic dowodu twierdzenia 2 zaczerpnąłem z książek: Barbosa, Colares, *Minimal surfaces in $\mathbf{R}^3$* oraz M.P. do Carmo, *Differential geometry of curves and surfaces*. Tę ostatnią szczerze polecam Czytelnikom chcącym poszerzyć wiedzę z zakresu elementarnej geometrii różniczkowej.